

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 47 Volume: 9 Issue: 47

Aralık 2016 December 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

İSLAM ÖNCESİ CAHİLİYE DÖNEMİ MUHAKEME HUKUKU PROCEDURAL LAW IN THE PRE-ISLAMIC PERIOD (JAHILIYYAH)

Adem ARSLAN*

Öz

"Meseleye isim benzerliği veya tarih açısından bakılırsa, İslam Hukuku'nun Cahiliye devri hukukunun bir devamı olduğu sanılabilir. Fakat meseleye muhteva açısından bakılırsa, hem muhtevası hem de kaynağı ve gayesiyle birbirinden çok farklı iki ayrı hukuk sisteminin varlığıyla karşılaşırız. Makalemizde cahiliye dönemi toplumunun genel adli yapısı, İslam'ın doğduğu dönemde anlaşmazlıkların çözüm yolları ve yine İslam'ın doğduğu dönemde başvurulan İspat vasıtaları konularını ele alarak bu farklılığa ışık tutmayı amaçladık."

Anahtar Kelimeler: Cahiliye, Hukuk, Muhakeme, İslam Öncesi.

Abstract

"If we look at the event as the aspects of similarity of name or history, it can be supposed that Islamic Law is the continuation of illiteration period law. But if we look at the event as the aspect of content, we come across two different systems of laws which have lots of differences between their contents, origins and aims.

In our article, we aimed to enlighten to this difference by dealing with the general legal structure of illiteration period society, the ways of solving the disagreements and the prof means used in the period when Islam arised."

Keywords: Jahiliyyah, Law, Procedural, Pre-Islamic.

Giriş

İnsanların işledikleri suçlara karşılık ceza verme işlemi insanlığın var oluşu ile başlayan bir sürece sahiptir. Bununla birlikte suçlara karşılık verilen cezaların, gereken yere ve gereken suça karşılık olması mutlak adaletin gereğidir. Objektif hukuk kurallarının bağımsız hâkimler tarafından belli bir meseleye uygulanması olarak anlaşılan "Muhakeme"yi düzenleyen hukuki kaidelerin bütünü "Muhakeme Hukuku" olarak isimlendirilmektedir.¹ İslam'ın doğuşu ile birlikte Hz. Peygamber (s.a.v)'in muhakeme hukukuna temel olacak prensipleri serdetmesi öncesinde, Cahiliye devri toplumunun muhakeme hukukunu ilgilendiren hususlarını bilmemiz, İslam muhakeme hukukunu daha iyi değerlendirebilme açısından önem arz etmektedir.

Muhakeme Hukuku'nu modern manada medeni ve cezaî olmak üzere bütün unsurları ile ele almak, oldukça geniş bir sahayı ifade eder. Konumuz İslam'ın doğuşu öncesi olunca teşekkül etmemiş bir adli teşkilatın muhakeme usulü nasıl olabilir? Bu nedenle makalemizde, muhakemeyi oluşturan bütün unsurlara (dava, davacı, davalı, hâkim, hüküm, müdafî vb) ayrı başlıklarla, maddeler şeklinde temas etmeden, İslam'dan önce Cahiliye Arap toplumunun muhakeme hukukunu ilgilendiren anlaşmazlıkları ve çözüm yollarını inceledik.

Çalışmamız, **Giriş** ve **iki bölümden** müteşekkildir. **Birinci bölümde;** iki ana alt başlığa yer verilmiştir. Birinci alt başlıkta *İslam öncesi cahiliye dönemi toplumunun adli yapısı* genel olarak incelenmiş, buna bağlı olarak sırasıyla Hükme Müessesesi, Eşnak ve Hamale Vazifeleri, Hilfu'l-Fudul Müessesesi, Hilfu's-Sâlah Müessesesi, son olarak da Tahkim Müessesesi yan başlıklar olarak incelenmiştir. İkinci alt başlıkta ise, *İslam doğduğu dönemde anlaşmazlıkların çözüm yolları* muhakeme hukuku açısından incelenmeye çalışılmıştır. Bu ikinci alt başlığa bağlı olarak aşağıda verilen maddeler sırasıyla ele alınmıştır: Ailelerin Müdahalesi Yoluyla Çözüm, Kabile Reisine Müracaat Yoluyla Çözüm, Antlaşmaların Uygulanması Yoluyla Çözüm, Nedve'nin Toplanıp Karar Alması ve Bu Kararın Uygulanması Yoluyla Çözüm, Hakeme Başvurma Yoluyla Çözüm, Fal Okları Çekerek Anlaşmazlığı Giderme Yoluyla Çözüm, "Vazîfe" Sahiplerinin Arabuluculuğu ve

*Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Günümüzde kullanılan "yargılama" teriminin muhakeme kelimesini tam olarak karşılayamayacağı, çünkü, yargılamanın muhakemenin üç safhasından yalnızca bir safhasını teşkil ettiğini, bundan dolayı "muhakeme" yerine "yargılama" demenin, "muhakeme" ile "kaza"yı, birbirine karıştırmak, "Muhakemenin kolektif mahiyetini göz önünde bulundurmamak ve muhakemeyi sadece hakimin faaliyeti olarak görmek anlamına geleceği ifade edilmektedir. Bkz. Sahip Beroje (2007). *Ceza Muhakemesi Hukuku Açısından İslam İspat Hukuku*, Ankara, ss. 105-107.

Hakemliği Yoluyla Çözüm, Gönüllü Arabulucular ve Kefiller Yoluyla Çözüm, Kuvvete Başvurma Yoluyla Çözüm.

Makalemizin **ikinci bölümünde** ise, *İslam'ın Doğduğu Dönemde Başvurulan İspat Vasıtaları* ana başlığına bağlı olarak sırasıyla: İkrar, Şahitlik, Yemin, Kasame, Kur'a, Ehl-i Vukûf, Karine ve Emareler, Hurafe Yolu ve Hakemin Şahsi Kanaati alt başlıkları ele alınmıştır:

Cahiliye Dönemi Toplumunun Genel Adli Yapısı Ve Anlaşmazlıkların Çözüm Yolları

1- Cahiliye Dönemi Toplumunun Genel Adli Yapısı

Cahiliye toplumunda, Hicaz bölgesinde teşkilatlı bir siyasi otorite ve devlet yapısı bulunmadığı için, kazai işleri yürütecek bir yargı organı da bulunmamaktaydı.² Ancak, bağımsız ve derli toplu olarak bulunmasa da, o dönemin adli yapısını gösteren ve muhakeme hukukunu ilgilendiren bazı müesseselerin varlığını göz ardı etmemiz mümkün değildir. Cahiliye döneminin, genel anlamda, adalet işlerini temin eden bu müesseseleri şu şekilde ele almamız mümkündür:

1- Hükûme Müessesesi

Cahiliye devrinde "hükûme" müessesesinin varlığına şahit olmakla beraber aslında bu müessesenin tam olarak ne yaptığı tesbit edilememiştir. Hamidullah, "hükûme" tabirinin tercümesi olarak; "(tahkîm, para cezası?)"³ İfadelerini kullanmaktadır. Mahmud Seydişehîrî Es'ad, Kureyş arasında mevcut olan umumî hizmetlerin beşincisi olarak "Sefâret"⁴ vazifesini sayar ve altıncı maddeye geçmeden şu açıklamada bulunur:

"Bir de "hükûmet" vardı. Bazıları bunu başka bir vazife saymıştır. Bu, kabileler veya şahıslar arasında meydana gelen anlaşmazlıkları hakem olarak halletmektir. Bu vazife Adiy b. Ka'b hanedanına ait idi. Peygamberlik geldiğinde Ömer b. Hattâb hazretlerinin elinde bulunuyordu."⁵ Neşet Çağatay da "hükûmet"i aynı manada bir görev olarak anlamış ve bu görevin Adiy b. Ka'b soyuna ait olduğunu belirtmiştir.⁶ Oysa bu vazife, Emvâl-i Muhaccere (kutsal eşya) ile beraber Benû Sehm, tarafından yürütülmekteydi.⁷ Kanaatimize göre buradaki tarihî gerçek şöyledir: Hükûmet, sefâret vazifesinin bir uzantısı idi. Bu vazifeyi Cahiliye devrinde Benû Adıyy adına Hz. Ömer yapıyordu. Ancak Hz. Ömer Müslüman olunca, Kureyş sefâret vazifesini bu işi en iyi bir şekilde yapan birisine vermek ihtiyacını duymuştur.⁸ Bu yüzden İbnü'l-Kelbî, "hükûmet" görevinin Emvâl-i Muhaccere ile beraber Benû Sehm'e ait olduğunu ve Benu Sehm namına da bu işi el-Hâris b. Kays'ın ifâ ettiğini⁹ zikretmiş olmalıdır. Buna göre hükûmet, sefâret'in bir uzantısı olarak anlaşılabilir.

Hükûmet tabiri İslâm Fıkhı'nda da yerleşmiş bir terimdir. Şöyle ki, şahıslara karşı müessir fiillerde mağdur kişiye ödenecek tazminatı ifade eden erş ve diyetin miktarları nas ile tespit edilmiştir. Miktarı naslarla tespit edilmemiş olan erşi, hakimler yahut da bilirkişiler tespit ederler ki; buna da, İslâm hukukunda "belirlenmemiş erş" denildiği gibi "hükûmet-i adl" veya kısaca "hükûme" de, denilmiştir.¹⁰ Buna göre hükûmet görevi, aynı kabile veya kabileler arasından meydana gelen yaralamalardan ötürü cezâ takdiri vazifesinden ibaret olmaktadır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Cahiliye devrinde bu işin sefâretle yakın ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Hükûme kelimesi ile aynı kökende olan " tahkim", Cahiliye devrindeki önemli bir adli fonksiyonu. Bu anlamda her kabilenin hakemleri olurdu.¹¹ İnsanlar yaşadıkları ihtilaflar ve husumetlere karşı bu hakemlere müracaat ederlerdi.¹² Bu hakemler, üstün akıl ve anlayış sahibi, kavminin örf ve âdetlerini bilen, adaletli, insafı, zulüm ve alçaklıktan uzak olan kişiler olarak bilinirlerdi.¹³

² Bkz. Fahrettin Atar (1999). *İslâm Adliye Teşkilât (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, İstanbul. s. 36.

³ Muhammed Hamidullah (1980). *İslâm Peygamberi* (Çev. Salih Tuğ), İstanbul: İrfan Yayınevi, c. II, s. 894. Not: Yukarıda yer alan "(tahkîm, para cezası?" ifadesindeki parantezin sağındaki kavis, eserin orijinalinde yer aldığı şekliyle olup, bir yazım hatası değildir.)

⁴ "Sefîr", elçi manasına gelmektedir. Sifâret ise; arabuluculuk, elçilik yapmak anlamına gelmektedir. Bkz. İbn Manzûr (ö. 711 h.), (1999). *Lisanu'l-Arab*, c. VI, Beyrut. s. 279.; ayrıca bkz. MUTÇALI, Serdar Mutçalı (1995). *Dağarcık (Mu'cemu'l Arabiyyi'l Hadiys)*, Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul. s. 392. Müessese olarak, birbiriyle geçinemeyen iki grub arasında aracılık ve elçilik yapıp nefretlerini gidermek suretiyle gönüllerini yapmaktan ibaretti.

⁵ Mahmud Es'ad Seydişehîrî (ty.). *İslâm Tarihi (Târih-i Dîn-i İslâm)*, Marifet Yayınları, İstanbul. s. 120; sonraki dipnotlarda " M. Es'ad, *Tarih-i Din-i İslâm*" olarak verilecektir.

⁶ Neşet Çağatay (1982), *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara. s. 121; sonraki dipnotlarda " Neşet Çağatay (1982). *Cahiliye Çağı*" olarak verilecektir.

⁷ Muhammed Hamidullah (1980). *İslâm Peygamberi*, çev.; Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayınevi. II, 893. (Not: Sonraki dipnotlarda " Hamidullah (1980), *İslâm Peygamberi*" şeklinde verilecektir.

⁸ Benzer görüş için bkz. Neşet Çağatay (1982). *Cahiliye Çağı*, s. 121.

⁹ Hamidullah (1980), *İslâm Peygamberi*, II, 893.

¹⁰ Şamil Dağcı (1999). *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Ankara, s. 170.: Ayrıca Hükûmet-i Adl'i tespitine cumhurun bakışı için bkz. Vehbe Zuhaylî (1997). *el-Fikhü'l-İslâmî ve Edilletüh*, Dimeşk. c.VII, ss. 5758-5761; sonraki dipnotlarda "Zühaylî (1997). *el-Fikhü'l-İslâmî*" şeklinde verilecektir.

¹¹ Cevad Ali (1970), *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut. V, 635. (Not: sonraki dipnotlarda " C. Ali, el-Mufassal" şeklinde verilecektir.)

¹² C. Ali (1970). *el-Mufassal*, V, 635.

¹³ C. Ali (1970). *el-Mufassal*, V, 635.; ayrıca, bu hakemlerin illa da, kabile reislerinden oluşmasının gerekmediği, kabilyetleri olan güzel ahlaklı ve derin anlayış sahibi insanlar, arraflar veya din adamlarından oluştuğu kaydedilir. Bkz. C. Ali (1970). *el-Mufassal*, V, 636.

Hakemler tarafından verilen hükümlerin, resmî bir özelliği yoktu, isteyenler, kendilerinin veya başka kabilelerin hakemlerine müracaat ederdi¹⁴

Cahiliye toplumundaki Hakemler erkeklerden olduğu gibi kadınlardan da olurdu. Nitekim, Cevad Ali Araplar arasında ünlü hâkimlerin isimlerini zikretmektedir.¹⁵

2- Eşnak ve Hamale Vazifeleri

Cahiliye dönemi toplumunun Adli yapısı içerisinde “Eşnâk” ve “Hamale” vazifeleri de vardı. “Eşnâk”, Cahiliye devrinde kan diyeti ve zarar-zıyan tediyesi işlerinin görülmesi demektir.¹⁶ Bu vazife Teym Kabilesinden Hz. Ebû Bekir’e aitti.¹⁷ Hz. Ebû Bekir, şehir adına bir mesuliyeti üzerine aldığı zaman, herkes O’na bu mesuliyetin yerine getirilmesi hususunda ortaklık ederdi, fakat şehir adına başkası bir mesuliyet yüklenirse, o kişi, kendi başına terk edilir, yalnız bırakılırdı.¹⁸ Bu mesuliyet yüklenme işi genellikle diyet veya “ğaramet” ile ilgili olurdu.¹⁹ Bazen katil adına cömert bir kişi diyet ödeme işini yüklenir, sonra bu kişi diyetin veya cezanın tamamlanması hususunda kendi kabilesinin yardımını talep ederdi. İşte bu davranışın ismi, “Eşnâk” idi.²⁰ “Eşnâk” vermek, erkeklerin şanı ve mertliği olarak nitelendirilir, bu işi yapan kişiler diğer insanlara karşı gurur duyarlardı. ²¹ O dönemde Mekke’de, diyet ödemeye gücü yetmeyen kişiye yardım amacıyla teşekkül etmiş olan bir topluluk vardı ki, bu topluluk, bu durumdaki kişilere diyeti ödemek amacıyla Mekkelilerden mal toplardı.²² Anlaşıldığı kadarıyla bazen de, Hz. Ebû Bekir diyet miktarını takdir eder ve katilin âkilesi bu miktarı ödemek mecburiyetinde kalırdı.

Araplar arasında “Eşnâk” vazifesine benzeyen bir de “Hamâlê” görevi vardı. İki kabile arasında sulh yapmak için bazen bir kişi, muayyen bir diyet veya maddî cezayı (garem) üzerine alırdı. ²³ Bu işi üzerine alan kişinin, bu sorumluluğu yerine getirmesi gerekiyordu. Meselâ Ficar Harbi’ni sona erdirmek için Utbe b. Rabîa’nın, “Biz, sizden öldürülenlerin diyetini ödeyelim; bizden ölenlerin kanını size bağışlayalım” diyerek, ölenlerin diyetini taahhüt etmesi,²⁴ bir “Hamâlê” örneği teşkil eder. Böyle bir hamâlê neticesinde birkaç kabile, savaşı sona erdirmiş oldu.²⁵

İslâm’da bu tür kefâlet işi caiz görülmüştür. Hattâ bir hadîslerinde Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuşlardır: “Üç şeyin dışında dilencilik helâl değildir: Bir kavmin Hamâlê’sini yüklenen adam...”²⁶

3- Hılfu’l-Fudûl Müessesesi

Cahiliye döneminde Adalet işleriyle ilgili bazı problemleri, Hz. Peygamber (s.a.v)’in de dahil olduğu “Hılfu’l-Fudûl” Cemiyeti çözerdi. Adli yargının nüvesini teşkil eden Hılfu’l-Fudul, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan Divan-ı Mezalim’in de bir çekirdeği olarak görülebilir.²⁷ Bu cemiyetin kuruluşu şöyledir: ²⁸ Cürhümlüler zamanında, Cürhüm oğullarından Fadl b. Hâris, Fadl b. Fedâle, Katurilerden Fadl b. Vedaa adlı üç kabile reisi, kabileleriyle beraber, Mekke’de kimsenin kimseye zarar vermesine müsaade etmemeye karar verdiler. Bunların kararına “Hılfu’l-Fudûl (Faziletliğin Yemini)” denildi.²⁹ Ancak bu iyi adet zaman içerisinde unutulmuştu. Özellikle dokuz yıl süren Ficar savaşları büyük bir düzensizlik meydana getirmişti. Haksızlığa uğrayanlar üzerindeki zulüm ve düşmanlık artmıştı. Ziyaret ve ticâret için Mekke’ye gelen yabancıların malları alınır, ücretleri ödenmez olmuştu. Hâl böyleyken Yemen halkından ve Beni Zebîb’den biri ticaret için Mekke’ye gelmiş, umre niyetiyle de ihrama girmişti. Sehm kabilesinden As b. Vâil bu adamın bütün malını gasb etmişti. Ne yapacağını şaşırarak Yemenli adam Kureyş’in toplandığı bir zamanda Ebû Kubeys dağına çıktı ve onlardan yardım istedi. Hâşim, Abdülmuttalib, Abdu’l-uzzâ, Zühre, Teym, Esed Oğulları reislerinin en büyüğü olan Abdullah b. Cüd’ân’ın evinde toplandılar. Abdullah b. Cüd’ân ve Zeyd b. Abdülmuttalib’in teklifi ile Kureyş’in büyükleri; yerli ve yabancıardan zulme uğrayanları korumak ve haklarını almak hususunda anlaşılabilir, yemin ettiler. Bunun üzerine hep beraber As b. Vâil’in evine gittiler ve o adamın malını geri aldılar. Cürhümlüler zamanındaki

¹⁴ Bkz. C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, V, 635.

¹⁵ C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, V, 638.

¹⁶ Hamidullah (1980), *İslâm Peygamberi*, II, 893.

¹⁷ Hamidullah (1980), *a.g.e.*, II, 893.

¹⁸ Hamidullah (1980), *a.g.e.*, II, 893.

¹⁹ Bkz. C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, V, 600.

²⁰ C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, V, 600.

²¹ Bkz. C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, V, 600.

²² Bkz. C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, V, 600.

²³ Bkz. C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, V, 600.

²⁴ Mustafa Asım Köksal (ty.). *İslâm Tarihi (Hz. Muhammed ve İslâmîyet) Mekke Devri*, İstanbul: Şamil Yayınevi, İstanbul, ty, s. 92; sonraki dipnotlarda “Köksal, *İslam Tarihi Mekke Devri*.” şeklinde verilecektir.

²⁵ “Köksal (ty). *İslam Tarihi Mekke Devri*, s. 92.

²⁶ C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, V, 600.

²⁷ Benzer görüş için bkz. Vecdi Akyüz (1995). *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divan-ı Mezalim)*, İstanbul, ss. 33-34.

²⁸ Hılfu’l-Fudul’un cemiyetinin kuruluşu ve aşamaları için bkz. M. Es’ad Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslam*. ss. 384-385; ayrıca bkz. Vecdi Akyüz, *a.g.e.*, s. 31.

²⁹ M. Es’ad (ty). *Tarih-i Din-i İslam*, 385.

kararı hatırlamaya sebep olduğu için buna da Hilfu'l-Fudûl denildi.³⁰ Hz. Peygamber (sav) bu cemiyete katıldığı için memnun olduğunu sonraki dönemlerde de "bugün davet edilseydim yine icabet ederdim"³¹ şeklinde ifade etmiştir.

4- Hilfu's-Silâh Müessesesi

Cahiliye dönemi toplumunun adli yapısını ve o dönemin muhakeme hukukunu ilgilendiren başka bir yönü de, bazı kabilelerin aralarında yaptıkları ittifaktır ki, buna Hilfu's-Silah denmekteydi. Mekk'e'nin Zühre kabilesi ile Çayâtil Kabilesi (Sa'd b. Sehm Oğulları), Kureyş'ler ile Ehâbiş'ler arasında kimsenin bir diğerine zarar-zıyan vermesine izin verilmemesi veya tarafların uzlaştırılmadığı ve varsa zararın karşılanmadığı geçimsizlik olaylarının ortaya çıkmasına müsaade edilmemesi konularında anlaşmaya vardılar ve buna Hilfu's-Silâh (Salâh) (Uzlaştırma Teşkilatı veya İttifakı) adını verdiler.³² Kureyş'e mensûp diğer zümreler bu anlaşmaya karşı çıkmadı ve onu hafife almadı ise de, buna da hiçbir şekilde katılmadılar.³³

Bütün bu görev, ittifak ve anlaşmalar Cahiliye devrinde bir adliye teşkilatının bulunmadığını bizlere göstermektedir. Ancak her ne kadar bu müesseseler adliye teşkilatının vazifesini görmese de, özellikle kabileler arası münasebetlerde ve cezâ hukukunda bir hayli etkinliğe sahiptiler. Bunun yanında bu müesseselerin suç işleme oranının düşmesine sebebiyet verdiklerini de burada zikretmeliyiz.

5- Tahkim Müessesesi

İslam öncesi toplumun muhakeme hukukunu ilgilendiren en önemli hususlarından biri de Tahkim Müessesesidir. Cahiliye dönemi Arapları hukuk davalarını genellikle hakem usulüyle çözüme kavuştururlardı. Cahiliye dönemi tahkim sistemindeki muhakeme usûlü basit bir yapıdaydı. Taraflar üzerinde anlaşmış hakemin huzurunda muhakemenin yer ve gününü tespit ediyorlardı.³⁴ Hakemlerin muhakeme için muayyen bir salonları yoktu.³⁵ Daha çok hüküm veren hakemin bulunduğu evler ve kabile, köy ve şehirlerin toplantı salonları (Nevâdî), mahkeme salonu olarak kullanılırdı.³⁶ Ayrıca "tahkim ağacı"ndan bahsedilmektedir ki, muhtemelen hakem, bir mâbedin veya mukaddes bir şeyin yanında bulunan bir ağacın altında oturmakta³⁷ ve mahkeme işini burada görmektedir.

Dönemin örf ve âdeti hakemlerin yün elbise giyinmelerini ve sarık sarmalarını gerektiriyordu.³⁸

Dönemin panayırlarından Mekkelilerin hakimiyeti altında olan Ukâz panayırında bazı devirlerde iki hâkime rastlanmaktaydı. Birine "ticârî ihtilâflar" için, diğerine "isti'nâf makamı" olarak müracaat edilirdi.³⁹ Ukâz panayırının bu hâkimlerinden bazıları efsânevi şahsiyetler olmuşlardır.⁴⁰

Ukâz'da hüküm vermek, Temîm kabilesininin haklarındandı. Başka hiçbir kabile bu hususta onlarla münakaşa etmezdi. Hâkim öldüğü zaman onun yerini oğlu veya ailesinden başka bir adam alırdı.⁴¹

Hurafelere sıkı sıkıya inanma ve bağlılık ve efkâr-ı umumîyenin oluşturduğu müeyyidenin varlığı hakemin kararına ikinci tetkik olan "isti'nâf" gibi bir durumu umumiyetle söz konusu etmezdi.⁴² Hakemler fikir ve görüşlerini, önce ihtilâfın tafsil ve anlatılmasıyla başlayan ve nihâyet verdikleri hükümle son bulan kâfiyeli nazım parçaları halinde beyan ediyorlardı.⁴³

Cahiliye döneminde, Tahkim sisteminin en önemli ögesi olan Hakemlerin tatbik edecekleri müdevven bir kanun yoktu.⁴⁴ Hakemler şahsî reylerine, örf ve âdetlere göre hüküm veriyorlardı.⁴⁵ Hakemin kat'î ve nihâi kararı, icrâ ve infâz edilmekten mahrumdu.⁴⁶ İcrâ tarafların iyi niyetlerine ve taraflardan lehine hükmolunanın üstün kuvvetine bağlı idi.⁴⁷ Şayet iki taraf da kendi arzularıyla hakemin kararını kabul ederse

³⁰ M. Es'ad (ty). *Tarih-i Din-i İslam*, 385; Hamidullah (1980). *İslâm Peygamberi*, I, 56-59 (Hamidullah, gâsıbın Ebû Cehil olduğunu kaydeder); Köksal (ty). *İslam Tarihi Mekk'e Devri*, ss. 87-88.

³¹ Vecdi Akyüz, *a.g.e.*, s. 34; bkz. M. Es'ad (ty). *Tarih-i Din-i İslam*, 385; Abdülkerim Zeydan (1969). *el-Medhal li Diraseti's-Şerî'ati'l-İslâmiyye*, Bağdad.s. 21, sonraki dipnotlarda "Zeydan (1969). *el-Medhal*", şeklinde verilecektir; Köksal (ty). *İslam Tarihi Mekk'e Devri*, s. 89.

³² Hamidullah (1980). *İslâm Tarihi*, I, 59.

³³ Hamidullah (1980). *a.g.e.*, I, 59.

³⁴ C. Ali (1970). *el-Mufassal*, V, 497; ayrıca bkz. Atar (1999). *İslâm Adliye Teşkilatı*, 37.

İhtilâfları çözmek için tarafları kuşluk vaktinde huzuruna kabul ettiği için, Amr b. Sa'd'ın "Dahyân" lâkabıyla anıldığı hakkında bkz. İbn Habib (1942). *Kitabu'l-Muhabber*, Haydarabad, s. 135.

³⁵ Bkz. C. Ali (1970). *el-Mufassal*, V, 506, ayrıca bkz. Atar (1999). *İslâm Adliye Teşkilatı*, 37.

³⁶ Bkz. C. Ali (1970). *el-Mufassal*, V, 506.

³⁷ Hamidullah (1980). *a.g.e.*, II, 915.

³⁸ Hamidullah (1980). *a.g.e.*, II, 915.

³⁹ Hamidullah (1980). *a.g.e.*, II, 915.

⁴⁰ Rabîa b. Muhâşin ve Âmir b. Zarîb bunlardandır. Bkz. Hamidullah (1980). *a.g.e.*, II, 915; ayrıca bkz. C. Ali (1970). *el-Mufassal*, V, 652-654.

⁴¹ C. Ali (1970). *el-Mufassal*, V, 653.

⁴² Hamidullah (1980). *a.g.e.*, II, ss. 914-915.

⁴³ Hamidullah (1980). *a.g.e.*, II, 914.

⁴⁴ C. Ali (1970). *el-Mufassal*, V, 241.; ayrıca bkz. Atar (1999). *İslâm Adliye Teşkilatı*, 38.

⁴⁵ Atar (1999). *İslâm Adliye Teşkilatı*, 38.

⁴⁶ Atar (1999). *a.g.e.*, 38.

⁴⁷ Atar (1999). *a.g.e.*, 38.

ihtilâf çözülmüş oluyor ve eğer mesele adam öldürmekle ilgili ise, artık bu, bir kan davası şeklinde bir şey olmaktan çıkıyordu.⁴⁸

II- İslamın Doğuşu Öncesi Cahiliye Döneminde Anlaşmazlıkların Çözüm Yolları

Günümüz anlamıyla muhakeme (eş anlamlı olarak kullanılan mürafaa, muhaseme); " tarafların dava açarken ve yargılama esnasında iddia, talep ve savunmalarını serdederken, kadıların da davaları kabul edip yargılama yaparken uymaları gereken şekil ve usule dair kurallar; yargı, yargılama, yargı teşkilatı, yargı görev ve yetkisi, yargı kararı gibi" gibi geniş bir anlam yelpazesine sahip "kaza" kavramına nispetle birer alt kavram özelliği taşır.⁴⁹ Muhakeme kelimesi ayrıca hakimin çekişme içindeki tarafların ifadelerini ve delillerini inceleyip hüküm vermesini içine alacak şekilde, yani kaza (yargılama) terimi karşılığında da kullanılmıştır.⁵⁰ Bu anlamda hakimin çekişme içindeki tarafları dinleyip karar vermesi (muhakeme hukuku) hususu, İslam öncesi cahiliye döneminde, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, hakim yerine hakemlerin verdiği bağlayıcı olmayan kararlar veya hakim boşluğunu dolduran bazı olay ve olgular ile yapılmaktaydı. İşte muhakeme hukukunu ilgilendiren bu çözüm yollarını bilmemiz, İslam'ın doğuşundan sonra bizzat Hz. Peygamberi (s.a.v)'in hakim olarak, bazen da sahabileri görevlendirerek davalara bakmasıyla teori ve pratikte temelleri oluşan İslam Muhakeme Hukukunu⁵¹ daha iyi değerlendirebilmemiz açısından önem arz etmektedir. *Ashında Cahiliye devrinde meydana gelen anlaşmazlıkların çözüm yollarının ne olduğunu, yukarıda anlattığımız hususlardan da, az çok anlayabilmekteyiz. Ancak ayrıntıya girdiğimizde bu yolları maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:*

1- Ailelerin Araya Girmesi Yoluyla Çözüm:

Cahiliye devrinde taraflar arasında bir uyumsuzluk çıktığı zaman, önce akrabalar veya aile reisleri bir araya gelerek problemi çözmeye çalışırlar.⁵² Kabile hayatının şartları içerisinde bu çözüm yolunun önemli bir rolü vardır.

2- Kabile Reisine Müracaat Yoluyla Çözüm:

Kabile reisleri kabilenin hukukî, mâlî ve siyâsî bütün işlerinden sorumlu olduğu için, çıkan anlaşmazlıklar akrabaların ve tarafların ailelerinin müdahalesi ile çözülmemiş ise, kabile fertlerinin ilk şikâyet mercii, kabile reisi olurdu.⁵³ Nitekim Hz. Muhammed (sav) Mekke'de müşrik düzeni kökünden sarsıcı faaliyetlerde bulunduğu sırada, Mekke'nin ileri gelenlerinden, sayıları 10'a yakın kişinin, Hz. Peygamber'in amcası ve Hâşimî'lerin reisi olan Ebû Tâlib'e birkaç kez müracaat etmeleri de, o dönemde kabile reislerinin, bazı olayların çözümlenmesinde ne kadar etkili olduklarını gösteren bir vakıadır.⁵⁴

3- Antlaşmaların Uygulanması Yoluyla Çözüm:

Cahiliye devrinde fertler ve kabileler arasında yapılan kimi antlaşmaların, bazı davaların hallinde geçerli olduğunu görüyoruz. Hilfu'l-Fudûl yapıldıktan sonraki bir zamanda Has'am Kabilesi'nden bir Yemen'li, ticaret işleri için kızı ile birlikte Mekke'ye gelmişti. En nüfûzlu Mekke'lilerden biri olan Nübeyh İbnü'l-Haccâc zor kullanarak bu kızı aldı. Babasına, fudûl üyelerine müracaat etmesi tavsiye edildi. Babanın müracaatından sonra derhal Nübeyh'in evi kuşatıldı. Kendisini koruma imkânını göremeyen Nübeyh yalvararak, kalbini çalan bu kişiyle hiç olmazsa bir gece kalmasına müsaade edilmesini istedi. Hiçbir şekilde fudûl üyelerine söz geçiremedi ve vakit geçirmeksizin kızı babasına teslim etti.⁵⁵ İşte Fudul cemiyeti o dönemde teşekkül etmemiş olan adli teşkilatın boşluğunu bu şekilde tamamlamış, bir nevi suçluyu muhakemeye tabi tutmuş ve kararı uygulamıştır. Görüldüğü gibi bu müessesenin aldığı karar hakemlerin verdiği kararlardan farklı olarak bağlayıcı olmuştur.

4- Darunnedve'nin Toplanıp Karar Alması ve Kararın Uygulanması Yoluyla Çözüm:

Nedve üyeleri zaman zaman Mekke şehrini ilgilendiren konularda görüşme yapıp karar almak üzere içtima ederlerdi. Hicret ederek Medine'ye yerleşmeye başlayan Müslümanlar, Mekke'li müşrikleri korkutmuştu. Şayet Hz. Muhammed (sav)'de hicret ederse, Medine'de kendileri için önemli bir tehlike oluşturabilirdi. Bu yüzden kendileri için oluşacak bu tehlikeyi yok etmek gerekiyordu. İşte bu konuyu görüşmek üzere Kureyş büyükleri Darunnedve'de toplandılar. Konunun kökten halledilmesi için birçok teklifler ileri sürüldü. Neticede Ebû Cehil'in teklifi kabul edildi. Buna göre, Kureyş Kabilesi'nin bütün kollarından birer kişi seçilecek, bunlar keskin kılıçlarla hep birden Hz. Muhammed'in üzerine saldıracaklar ve bir hamlede O'nu öldüreceklerdi. Bu durumda O'nu kimin vurduğu belli olmayacak ve kanı bütün

⁴⁸ Hamidullah (1980). *İslâm Peygamberi*, II, 915.

⁴⁹ Fahrettin Atar (2006). "*Mürâfaa*", Md, DİA., İstanbul. XXXII, 38.

⁵⁰ Fahrettin Atar (2006), "*Mürâfaa*", Md, DİA. XXXII,, 38.

⁵¹ Benzer görüş için bkz, Fahrettin Atar, "*Mürâfaa*" Md, DİA. XXXII,, 38.

⁵² Bkz. Hamidullah (1980). *a.g.e*, II, 913.

⁵³ Hamidullah (1980). *a.g.e*, II, 913.

⁵⁴ Hz. Peygamber sav. Amcası Ebu Talib'in kendisini ikna etmesine yönelik sözlerine şu şekilde cevapta bulunmuştur: "Amca! Vallâhi bu işi bırakmak için, Güneş'i sağuma, Ay'ı da soluma koyacak olsalar, ben, yine onu bırakmam! Ya, Yüce Allah, O'nu bütün cihana yayar, vazifem biter; ya da bu yolda ölür, giderim!" bkz. Köksal, *a.g.e*, ss. 204 - 205.

⁵⁵ Hamidullah (1980). *İslâm Peygamberi*, I, 57-58. (Diğer örnekler için Bkz. s. 58-59.)

Kureyş kabilesine dağıtılacaktı. Abdi Menaf Oğulları, Kureyş'in bütün kollarıyla başa çıkamayacağından, kan davasına kalkışmayacak ve çaresiz olarak diyete razı olacaktı.⁵⁶ Ancak bu plân başarıya ulaşmamış olup Cenâb-ı Allah'ın ilâhî koruması altında olan Hz. Peygamber (sav) Mekke'ye hicret etmeye muvaffak olmuştur.

5- Hakeme Başvurma Yoluyla Çözüm:

İslamiyet öncesi Cahiliye döneminde gerek hukuk davalarında ve gerekse ceza davalarında en pratik çare hakeme başvurmak suretiyle anlaşmazlığın giderilmesiydi. Hakem ya Ukâz'da olduğu gibi insanların kendilerine güven duyduğu ve emniyet ettiği üstün yetenekli seçkin kişilerden, ya kâhinlerden, ya arrâflardan, ya da bilginlerinden birisi olurdu.⁵⁷

Hakem, özel bir sınıfa mensup değildi. Taraflar, üzerinde ittifak ettikleri herhangi bir şahsı hakem olarak tayin etmekte serbesttiler. Hakem şahsi kabiliyetine ve şöhretine göre seçiliyordu. Çünkü o, davaları karara bağlama konusundaki kabiliyetleri ve her şeyden önce belki de bir sırrı açıklamak suretiyle tarafların daha önceden denemeye tâbi tuttukları tabiatüstü kudretleri ile ünlü bir aileye mensuptu. Bu tabiatüstü kudretler, genel olarak kâhinlerde bulunduğu kabul edildiği için, onlar sık sık hakem olarak seçiliyorlardı.⁵⁸

Her kabilenin bir hakemi vardı. Hakemler kendi bilgi tecrübe ve insaflarına göre karar verirlerdi,⁵⁹ dolayısıyla takip ettikleri müdevven bir kanunları da yoktu.

Anlaşmazlık durumunda tarafların yalnız bir hakemin seçimine değil, aynı zamanda davanın sebebine ve hakeme ilettikleri meseleye de rıza göstermeleri gerekiyordu. Hakem bir davaya bakmayı kabullendiği takdirde her iki tarafın, bir mal veya rehine ile onun vereceği karara razı olacaklarını garanti etmek üzerine bir teminat vermeleri gerekiyordu. Kesinlik niteliği taşıyan hakem kararı, infazı mümkün bir hüküm değildi, bu hüküm daha çok münakaşa konusu olan hususta sadece hakkın bir beyanı idi. Dolayısıyla bu karar, kolayca, örfî hukukun ne olduğu veya ne olması gerektiği hususunda muteber bir beyân haline gelmiştir. Böylece hakemin görevi, bir kâideye bağlı hukukî örfün veya geleneğin muteber bir açıklayıcısı olan kanun koyucunun görevi ile birleşmektedir. Hakemler, (sünnete dayalı) geleneği hem tatbik etmişler, hem de geliştirmişlerdir. Gerisinde halkoyu gibi bir güce sahip olan gelenek, her şeyden önce müzâkere ve hakem usûlü üzerinde durmaktaydı.⁶⁰

O dönemde Hakemlerin takip ettikleri muhakeme usûlü, hakemlerin durumuna göre değişiyordu. Meselâ hakem olarak bir kâhin seçilmişse, kimin haklı olduğunu tespit etmek üzere kur'a çekmek gibi bazı garip usûllere başvuruyordu.⁶¹ Kâhinlerin cinler vasıtasıyla her şeyi bildiklerine inanıldığından, onların bu usulleri yadırganmıyordu.⁶²

6- Fal Okları Çekerek Anlaşmazlığı Giderme Yoluyla Çözüm:

Yine Cahiliye devrinde anlaşmazlıkların çözüm yollarından biri de fal oklarının kullanılması yoluyla yapılırdı. O dönemde Kâbe'nin etrafında bulunan putlardan Hübel putunun yanında yedi tane ok bulunurdu. Her okun üzerinde bir yazı vardı. Bazı önemli işleri yapma veya yapmama konusunda karar verebilmek için bu okları çekerler ve işlerini, okların gösterdiği şekle göre tanzim ederlerdi. Oklardan üç tanesi neseb belirlemek için kullanılırdı. Bunlardan birine "minküm (sizdendir)", diğerine "min gayriküm (sizden değildir).", üçüncüsünde de "mülsâk (sığınmıştır)" yazıları yazılmış bulunuyordu. Birinin soyundan şüphe edip bunu belirlemek istedikleri zaman, yüz dirhem para ile bir kurbanlık deve alıp Hübel putunun yanına gelirlerdi. Para ile kurbanlığı, fal oklarını çekme görevini yürüten şahsa verdikten sonra durumunu belirlemek istedikleri kişiyi putun yanına yaklaştırırlar, "Ey Tanrımız! Bu falan oğlu falandır. O'na şunu şunu yapmak istiyoruz. Bu konuda gerçeği ortaya çıkar." diye dua ederler ve sonra ok çeken şahsa "çek" derlerdi. Eğer "minküm (sizdendir)" yazılı ok çıkarsa, o kişinin, soyu temiz ve oku çektirenlerden olduğu anlaşılırdı. "Min gayriküm (sizden değildir)" yazılı ok çıkarsa, o kişi, beraberindeki kabileyle anlaşmalı sayılırdı. Şayet "mülsâk (sığınmıştır)" yazılı ok çıkarsa o kişinin nesebinin belli olmadığı ortaya çıkar ve o kabileyle de anlaşmalı sayılmazdı. Bununla beraber sosyal durumunda bir değişiklik olmaz, eskinden olduğu gibi yaşamaya devam ederdi.⁶³

7- Mekke'nin İdaresiyle İlgili Vazife Sahiplerinin Arabuluculuğu ve Hakemliği Yoluyla Çözüm:

Cahiliye devrinde Mekke'lilerle diğer kabileler arasında bir ihtilâf ortaya çıktığı zaman "sefâret" vazifesini yüklenen kişi, bu problemi çözüme kavuşturmak için kabileler arası görüşmeler yapar ve bazen

⁵⁶ Köksal (ty). *İslam Tarihi Mekke Devri*, s.s., 350-353; Abdülaziz Bayındır (1986). *İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul. s. 61-62.

⁵⁷ C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, V, 636.

⁵⁸ Bkz. J. Schacht (1986). *İslâm Hukukuna Giriş*, Ankara. s. 18-19.

⁵⁹ C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, V, 636.

⁶⁰ J. Schacht (1986). *a.g.e.*, 19.

⁶¹ Neşet Çağatay (1982). *Cahiliye Çağı*, 145.

⁶² Bayındır (1986). *İslâm Muhakeme Hukuku*, 56.

⁶³ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyeri (v. 218/833), *Sîretü'n-Nebî* (Tah: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, thz., c. I, s. 152; sonraki dipnotlarda "İbn Hişâm, *es-Sire'*" şeklinde verilecektir. Bayındır (1986). *a.g.e.*, ss. 57-58.

bu işte muvaffak olurdu. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi “Hükümet” vazifesi, bir nevi “Sifâret” vazifesinin uzantısıydı. Bu da cezâ davalarından öldürme ve yaralama olaylarında ödenecek olan diyet ve erş miktarını takdir etme görevi idi. Cahiliye devrinde cezâ davalarının çözümünde bu müesseselerin çok önemli bir yeri bulunuyordu.

8- Gönüllü Arabulucular Ve Kefiller Yoluyla Çözüm:

Cahiliye devrindeki anlaşmazlıkların çözüm yollarından bir başkası da şöyleydi: Bazen anlaşmazlığa düşenler, aralarındaki problemi çözmek için, ne bir hakeme müracaat ederler ve ne de başka bir çareye başvururlar. Gönüllü arabulucular ve kefiller, bu problemi bir hayır ve iyilik olsun diye kendiliklerinden çözüme kavuştururlardı. İşte Eşnâk ve hamâle işini yapanlar, bir nevi bu gönüllü arabulucular ve kefillerdi. Eşnâk vazifesini Cahiliye devrinde Hz. Ebû Bekir yapardı. Özellikle cezâ davalarında diyet ve diğer mâlî cezâ miktarlarını kendisi tayin ve tespit eder, bu miktarın ödenmesini kendi üzerine alır, suçlu taraf ve Mekke'liler bu hususta kendisine yardımcı olurdu. Adli teşkilatın nüvesini oluşturan Hilfu'l-Fudûl Cemiyeti de daha değişik bir şekilde bazı davaları çözüme kavuştururdu.

9- Kuvvete Başvurma Yoluyla Çözüm:

Devlet teşkilat ve otoritesinin bulunmadığı yerlerde doğal olarak, suçluların yakalanıp ceza görmeleri mümkün olmaz. Hakkın alınması için, kuvvet kullanmaktan başka çâre kalmayabilir. Suçluyu korumak için, onu savunanlar da kuvvete başvurursa çok basit sebeplerden dolayı kabileler arası savaşlar çıkabilirdi. Cahiliye Arapları arasında da bu gibi sebeplerden dolayı sık sık savaşlar çıkardı. Çünkü Cahiliye Arapları şu düşüncüyü şiar edinmişlerdi: “Zalim de olsa, mazlum da olsa, kardeşine yardım et”. Kabileler bu prensip gereği fertlerini haksız da olsa korurlardı. İslamdan sonra aynı prensip devam etmiş ama algı değişmiştir. Zalim de olsa onu zulmünü engelleyerek ona yardım et şeklinde anlaşmıştır.⁶⁴

Cahiliye Araplarında Prensip bu olunca, kuvvetli olanlar mümkün olduğu kadar ceza görmemek veya daha hafif bir cezâ ile kurtulmak için bu imkanlarını kullanırlardı. Meselâ güçlü bir kabileye mensup bir kişi, daha güçsüz bir kabileye mensup olan birisini öldürürse genellikle kısas uygulanmaz, diyet ödenirdi. Fakat ödenen diyet de genellikle kendilerine ödenen diyetin yarısı kadar olurdu. Kuvvetli ve güçlü olan kabilelere karşı kolay kolay suç işlenmezdi. Çünkü fazla güçsüz kabilelere mensup olanlar bilirlerdi ki, kendileri bir suç işledikleri zaman, bundan dolayı sadece kendileri değil, kabileleri de sorumlu olacaktır. Zira birisi bir adam öldürdüğü zaman mensubu bulunduğu bütün kabile fertleri bu suçtan sorumlu tutulurdu.⁶⁵ Böyle bir durumda mağdurun kabilesi derhal faaliyete geçerek öldürülenin kanını dava ederdi.

Yine yukarıda değindiğimiz prensip gereği Bazen kabileler katili korur ve bu yüzden kabileler arasında savaşlar meydana gelirdi. Meselâ Hz. Muhammed (sav)'in 14 veya 15 yaşlarındayken katılmış olduğu ficar savaşı böyle bir sebepten dolayı çıkmıştı.⁶⁶

Cahiliye devrindeki Araplar düşmanlarından haklarını kolayca alabilmek için arka bulma ihtiyacındaydılar. Çünkü cahiliye Araplarında cezâî sorumlulukta hamse ve semiye âdetleri vardı. Yani suç işleyen kişi ile beraber onun beşinci ve altıncı göbekte birleşen bütün akrabalar bundan mesuldü.⁶⁷ Bildiğimiz gibi, İslâm ırk ve soy esasına dayanan ve kuvvete dayalı her türlü düşüncüyü reddettiği için, “kabile asabiyeti”ne dayanan her türlü çözüm yollarını da reddetmiştir. Cahiliye döneminin adli boşluğu kabileler asabiyetiyle doldurmaya çalışılınca, haklı da haksız da olsa kabilesi için çalışan bir topluluk olunca, onlardan adaleti beklemek beyhude bir bekleyişti. İşte İslamiyetin doğuşu ile daha doğrusu Hz. Peygamber (s.a.v)'in doğuşu ile bölgenin adaleti de doğmuştur.

III- İslamın Doğduğu Dönemde Başvurulan İspat Vasıtaları:

Toplumsal hayatta insanlar arasında daima bir takım ihtilaflı hadiseler meydana gelebilmekte ve bunların önemli bir kısmı çözüm için kazâ mercilerine intikal ettirilmektedirler. Adaletin tecellisi için de söz konusu ihtilâfların hakkaniyet ölçüleri içinde tespit edilmesi ve dava edilen hakkın ispât edilmesi icap eder.⁶⁸ Günümüz anlayışıyla İspat, ihlal edici fiilin maddi yönünü aydınlatmak, ortaya çıkarmak için yapılan bir çalışma olduğundan, muhakemenin maddi bölümünü oluşturan ihlal edici fiil ve onu meydana getiren bölümlerin tamamının aydınlatılması ve gün yüzüne çıkarılması gerekir, işte ispat, şüpheleri ortadan kaldırarak maddi hakikatleri ortaya koymak suretiyle sanığın lehinde veya aleyhinde sonuçlanır. Bunun için ispat sanığın gerçekten suçlu olup olmadığını tespit için çok önemlidir. Muhakeme makamlarının özellikle bu hedefe ulaşabilmek için görevlerini yaparken kullandıkları vasıtalara “delil” diyoruz. Bu vasitalardan yararlanarak hakim hükmünü tesis eder.⁶⁹ Bir fiilin cezalandırılması veya cezalandırılmamasının temelini teşkil ettiği için muhakemede ispatın fonksiyonu çok büyüktür. Ceza muhakemesinin temelini ispat

⁶⁴ Zeydan (1969). *el-Medhal*, s. 21; Bayındır (1986). *a.g.e.*, 61.

⁶⁵ Zeydan (1969). *el-Medhal*, 21; Bayındır (1986). *a.g.e.*, 61.

⁶⁶ Köksal (ty). *İslam Tarihi Mekke Devri*, 84, Bayındır (1986). *a.g.e.*, 61; İbn Hişâm, *es-Sire*, (ty). Kahire, I, 184.

⁶⁷ Neşet Çağatay (1982), *Cahiliye Çağı*, 138.

⁶⁸ Atar (1999). *İslam Adliye Teşkilatı*, 194.

⁶⁹ Celal Erbay (1999). *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda İspat Vasıtaları*, İstanbul. ss. 41-43;; sonraki dipnotlarda bu eser, “Erbay (1999). *İspat Vasıtaları*”, şeklinde verilecektir.

oluşturur.⁷⁰ İslam'ın doğduğu (önce ve sonrasında) dönemde ispat vasıtalarını ele alırken konumuza zenginlik ve güncellik katması açısından İslam hukuk ekollerinin konuya bakışına da temas ettik.

İslamın doğuşundan önce Cahiliye döneminde de bazı ispat vasıtaları kullanılmıştır. Ancak bunlardan birtakımlarının tamamen tesâdüfî şeyler oldukları göze çarpmaktadır. Cahiliye devrinde kullanılan ispat vasıtalarını (delilleri) şöyle sıralamak mümkündür:

1-İkrar:

Başkasının kendi üzerinde olan bir hakkını sözle bildirmek olarak tanımlanan⁷¹ ikrar çok eskinden beri mukirrin (ikrarda bulunanın) aleyhinde isbat edici bir delil olarak bilinmektedir. Hukuk ve cezâ davalarında hükmün mesnetlerinden biri sayılan ikrâr, bir kimsenin kendisine atf ve isnâd edilen suçu veya borcu kabul edip itiraf etmesi⁷² olarak da tanımlanmıştır.

Bir şey sabit olduğu zaman Araplar onun hakkında "karra's-şey'ü karâran" tabirini kullanırlardı.⁷³

Cahiliye devrinde de ortada işlenen bir suç olduğu zaman, bu suçu işleyen kişinin onu ikrar etmesi beklenirdi. Hatta bu konuda zanlı birisi varsa, onun üzerine gidilir, psikolojik baskı dahi yapılırdı.⁷⁴

Yine Cahiliye devrinde As b. Vâil'in Yemenli birinin malını gasbetmesi üzerine, mal sahibi ortalığı vaveylâya verince, suçunu ikrar ederek, gasbettiği mallar kendisinden alınmıştır.⁷⁵

İslâm'da ikrar sadece ikrar edeni bağlayan bir delil olarak kabul edilmiş olup, hükmü ve şartları fıkıh kitaplarımızda detaylı olarak anlatılmıştır.⁷⁶

2- Şâhitlik:

İslamın doğuşundan sonra ve günümüzde hukuk ve ceza davalarında en önemli ispât delili olan şâhitlik de, cahiliye devrinde ispat yollarından biriydi. Davacı, davasının doğruluğunu ispat için, şahit dinletmek zorundaydı. Genellikle hâkim rolünü üstlenmiş olan hakemler, davalının iddiayı kabul etmemesi halinde, davacının şahit getirerek, davasını ispat etmesini isterlerdi.⁷⁷

Murâfaa esnasında şâhitler ve ehl-i vukûf dinlenir, hatta önceden, doğru söyleyeceklerine dair yemin dahi ettirilirdi.⁷⁸

Kur'ân adaletle şâhitlik etme⁷⁹ ve bir kimsenin şâhit olarak gösterilmesi halinde şâhitlikten kaçınmayarak gördüklerini ve bildiklerini anlatma mecburiyeti (farz-ı ayn ve farz-ı kifâye) üzerinde⁸⁰ ısrâr eder. Hz. Peygamber (sav) de kendisine bir davâ geldiği zaman taraflardan önce şâhit getirmelerini istiyordu.⁸¹ Hz. Peygamber (sav) gönüllü olarak şâhitlik yapanı şu sözleriyle övmüştür: "Şâhitlerin en iyisi, kendisinden şâhitlik etmesi istenmediği halde, şâhitlik eden kimsedir."⁸²

Kur'ân-ı Kerîm'de yalancı şâhitlik şiddetle yasaklanmış, şâhitlikte doğru olunması ve yalan yere şâhitlik yapılmaması emredilerek, mü'minlerin yalan yere şâhitlik yapmamaları gerektiği bildirilmiştir.⁸³

Hz. Peygamber (sav) de, yalan yere şâhitlik etmeyi şiddetle yasaklamış, yalancı şâhitliğin, Allah'a şirk koşmak gibi büyük günahlara denk olduğunu bildirmiştir.⁸⁴

Kur'ân-ı Kerîm, yalan yere zinâ isnâd eden, fakat dört şâhit getirmeyen kimselere seksen değnek vurulup, bir daha şâhitliklerinin kabul edilmemesini emretmiştir.⁸⁵

İslâm, şâhitlerin miktarını olaylara göre tayin ve tespit etmiştir.⁸⁶ Zinâ suçunun ispâtı için dört erkek,⁸⁷ kısas ve haddi gerektiren cezalarda iki erkek, diğer konularda bir erkek iki kadının şâhitliği yeterli görülmüştür.⁸⁸ Bazı durumlarda sadece kadınların, hatta tek bir kadının şâhitliği dahi yeterli olabilmektedir.⁸⁹

3-Yemin:

⁷⁰ Erbay (1999). *İspat Vasıtaları*, s. 43.

⁷¹ Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, 1572. Md. s. 373; Akşit, Mustafa Cevat Akşit (1976). *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esaslar*, İstanbul. s. 136

⁷² Atar (1999). *İslam Adliye Teşkilatı*, 209.

⁷³ Zühaylî (1997). *el-Fıkhü'l-İslâmî*, VI, 610.

⁷⁴ Bkz. Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr*, 27; Bkz. Nesâî, *Kasâme*, 1.

⁷⁵ Köksal (ty). *İslam Tarihi Mekke Devri*, 89; M. Es'ad, *İslâm Tarihi*, 385.

⁷⁶ Zühaylî (1997). *el-Fıkhü'l-İslâmî*, VI, 610 - 644.

⁷⁷ Zeydan (1969). *el-Medhal*, 37.

⁷⁸ Hamidullah (1980). *İslâm Peygamberi*, II, 916; Atar, a.g.e., 37; Bayındır (1986). *a.g.e.*, 62.

⁷⁹ Mâide (5), 8.

⁸⁰ Bakara (2), 282.283.

⁸¹ Bkz. İbn Kayyim, Muhammed b. Kayyim el-Cevziyye (v.751 h.) (1317 h.), *et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Ser'ıyye*, Mısır: Matbaatu'l-Âdâb, s. 94.

⁸² Müslim, *Akdiye*, 9.

⁸³ Mâide (5), 8; Hacc, (22), 30-31; Furkân, (25), 72.

⁸⁴ Buhârî, *İstîtâbetü'l-Mürteddîn*, 1; Müslim, *İmân*, 38; Tirmizî, *Birr*, 4; Ebû Davud, *Akdiye*, 15.

⁸⁵ Nûr, (24), 4.

⁸⁶ Şâhitlik ile ilgili geniş açıklamalar için bkz. Erbay (1999). *İspat Vasıtaları*, s. 58-176.

⁸⁷ Nisâ (4), 15.

⁸⁸ Bakara (2), 282; Talâk (65), 2.

⁸⁹ Zühaylî (1997). *a.g.e.*, VI, 571. (Kadınlara özel haller bu kapsamdadır.)

Terim olarak yemin, taraflardan birinin bir olayın doğru olup olmadığı hakkında Allah (c.c.)'ı şahit göstererek beyanda bulunması demektir, böylece davanın tarafı bu şekilde beyanda bulunarak haberin doğruluğunu kuvvetlendirmiş olmaktadır.⁹⁰ Günümüz hukuk sisteminde, yemin daha çok medeni muhakeme hukukunda bir ispat vasıtası olarak tanzim edilmiştir. Kendisinden ispat istenen taraf, o davayı başka delillerle ispat edemezse mesela davacı davalıya yemin teklif eder. Bu durumda davalı yemin etmekten imtina ederse bu zimni olarak ikrar manasına gelir.⁹¹

Sözün doğru ve sağlam olduğunu belirtmek üzere yapılan sözlü takviye olarak algıladığımız yeminin cahiliye döneminde hukuki manasının yanında birçok manalar taşıdığı bilinmektedir. Cahiliye dönemi şairlerinden şair, Kuss b. Sâide "Davasını delil ile ispat etmek davacıya, yemin etmek ise davalıya düşer"⁹² diyordu. Aynı söz Peygamber Efendimiz (sav)'den hadis olarak rivayet edilmiştir.⁹³ Davalının yeminden kaçınması, suçu işlediğini kabul etmesi demektir.

Cahiliye döneminde yeminin çok daha geniş manası vardı. İspat delili olarak kullanılması, tebeî bir özellik taşıyordu. Yemin genellikle antlaşmalar ve çeşitli muameleler üzerine yapılırdı. Araplar sözleştikleri zaman bir ateş yakarlar, ateşe yaklaşırlar, ateşin faydalarını sayarak, bu yemini bozmak isteyen olup olmadığını sorarlar, ateşin başında musafaha yaparak, "Bizim kanımız sizin kanınız, sizin mahvınız bizim mahvımızdır." derlerdi.⁹⁴ Ayrıca yeminleştikleri zaman bir kap hazırlayıp, içine kan ve kül veya misk koyarak ellerini buna batırırlardı.⁹⁵ Yine Kâbe'nin inşası sırasında da ellerini kana batırarak yemin etmişlerdi.⁹⁶ Ayrıca Hz. Peygamber (sav)'in çocukluğunda "Hilfu'l-Mutayyibîn = Koku sürünenler antlaşması" diye anılan bir antlaşma yapılmıştı. Haşimoğulları, Zühre Oğulları, Teym Kabilesi mensupları İbn Cüd'ân'ın evinde toplanarak, bir kap içine koku koymuşlar, ellerini bu kokuya batırarak, zalimden mazlumun hakkını alma ve yardımlaşma konularında yemin etmişlerdi.⁹⁷ Hz. Peygamber (s.a.v)'de küçük bir çocuk iken amcalarıyla beraber, bu yemin törenine şahit olmuştu.⁹⁸

İslam öncesi müşrik Araplar, putlara, dikili taşlara, kurbanlara, kurban kesilen yerlere, adak yerlerine, babalarına, annelerine, atalarına, Kâbe'ye, emanete vs. hususlara yemin ediyorlardı.⁹⁹ Hanifler ise Allah'ın kudretine, azametine ve varlığına yemin ederlerdi. Tabiatla ilgili bir şey üzerine yemin ettikleri zaman, tabiat olaylarının kendisine değil, onların yaratıcısı olan Allah'a yemin ederler, Allah'a yeminlerinde şirk koşmazlardı.¹⁰⁰

İslamiyet'te putlara ve ecdada yemin etme alışkanlığı kaldırılmıştır. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyuruyor: "Putlara ve babalarınıza yemin etmeyiniz".¹⁰¹ "Sizden her kim yemin eder ve yemininde Lât ve Uzzâ hakkı için derse, hemen arkasından Lâilâheillâllâh desin."¹⁰² Yine Hz. Peygamber (sav) Cahiliye devrinde âdet olan Kâbe'ye yemin etmeyi de yasaklamış, Kâbe'nin Rabbî'ne yemin edilmesini emretmiştir.¹⁰³

Bildiğimiz gibi Yüce Allah'ın Kur'ân-ı Kerim'de (Burûc, Târık, Necm, Fecr, Şems, Leyl vb.) güneş, ay, semâ, yıldızlar, zaman gibi kâinata bulunan varlıklar üzerine yemin etmiştir. Kur'ân'ın bazı surelerinin başında bulunan bu yeminler, okuyucunun dikkatini çekmek içindir. Bu yeminlerden maksat, Allah'ın indirdiği ayetlerini yeminlerle te'yîd ederek, işâret edilen şeyin kadrini yüceltmektir.¹⁰⁴

Günümüz hukuk ekollerinin en önemli ikisinin yemine bakış açısı ise şöyledir: Hanefî mezhebi hukukçuları, yeminin ispat için değil, müdafaa için bir delil olduğunu ileri sürerek, yeminin ancak davalıya düştüğünü söylerler. Şafiî mezhebi hukukçuları, yeminin hem isbat ve hem de müdafaa için bir delil olabileceğini söyleyerek, yeminin hem davacıya ve hem de davalıya teklif edileceği kanaatindedirler.¹⁰⁵

4- Kasâme:

İslam'ın olduğu gibi benimsediği kabul ettiği Kasâme, sözlükte yemin anlamına gelen bir mastardır. Sadece diyet yükümlülüğünü isbat için kullanılan bir isbat delilidir. Cahiliye devrinde de geçerli olan kasâme âdetine göre, bir bölgede işlenen fâili meçhûl cinayet sonrasında, o bölge halkının elli kişiye suçu

⁹⁰ Erbay (1999). *İspat Vasıtaları*, 244.

⁹¹ Erbay(1999). *İspat Vasıtaları*, 244.

⁹² Atar (1999). *İslam Adliye Teşkilatı*, s. 37.

⁹³ Buhârî, *Müesâkât*, 5, *Şehâdat*, 21; Tirmizî, *Ahkâm*, 12.

⁹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 85; Ali Osman Ateş (1994). *Asr-ı Saadet'te Dinler ve Gelenekler (Bütünlük Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm)*, İstanbul. c. II, 263; sonraki dipnotlarda " Ateş (1994). *Asr-ı Saadet'te Dinler*" şeklinde verilecektir.

⁹⁵ Ateş (1994). *Asr-ı Saadet'te Dinler*, II, 263.

⁹⁶ Muhammed İbn İshâk (1401/1981). *es-Sîretü'n-Nebviyye* (h. 85-151), (Tah: M.Hamidullah), Konya. s. 86-87; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 209.

⁹⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 141-142; İbn Habîb, Muhammed el-Bagdâdî (1942). *Kitâbu'l-Muhabber*, Haydarâbâd. s. 167; Ateş (1994). *a.g.e.*, 263.

⁹⁸ Ateş (1994). *Asr-ı Saadet'te Dinler*, II, 263.

⁹⁹ Ateş (1994). *a.g.e.*, II, 263.

¹⁰⁰ Ateş (1994). *a.g.e.*, II, 221.

¹⁰¹ Müslim, *Kitabu'l-Eymân*, 2.

¹⁰² Müslim, *Kitabu'l-Eymân*, 2.

¹⁰³ Nesâî, *Kitabu'l-Eymân ve'n-Nüzûr*, 9.

¹⁰⁴ İsmail Cerrahoğlu (1976). *Tefsir Usûlü*, Ankara. s. 168-169.

¹⁰⁵ Atar (1999). *İslâm Adliye Teşkilatı*, 210.

işlemediklerine ve kâtilin kimliğini bilmediğine dair yemin ettirilir, ardından da o maktûlün diyeti o bölge halkına ödettirilir.¹⁰⁶

İslam öncesi Cahiliye devrinde ilk kasâme hadisesi şöyle meydana gelmiştir¹⁰⁷: Haddâş b. Abdullah b. Ebû Kays b. Abdided b. Nasr b. Mâlik b. Hasel b. Amir b. Lüey, Haşimoğullarından Amir b. Alkame b. el-Muttalib b. Abdimenâf'ı ücretli olarak tutup ticaret yapmak maksadıyla Yemen yollarına koyulmuştu. Amir genç birisi idi. Yolda bir kervana rastladıklarında, bu kervanda çuvalının bağı kopan bir adam "Bana bir yular ver, çuvalımın ağzını bağliyaçağım, korkma deven kaçmaz" diye yalvarmıştı. Çoban olarak görev yapan Amir de dayanamayıp develerinden birinin yularını vermişti. Bir yerde develeri bağlamak gerektiğinde, develerden birisi yularsız kalmıştı. Haddâş, çobana: "Bunun yuları nerede, bunu neden bağlamadın?" diye sorunca, "Onun yuları yok" diye cevap vermiş. Haddâş "Pekî, yuları ne oldu?" diye sorunca, çoban gerçeği söyler. Ancak Haddâş buna fenâ halde sinirlenir ve elindeki sopayla Amir'in başına vurur ve fenâ şekilde yaralar. Yola devam edip bazı Arap kabilelerinin yanından geçerken, "Haddâş'ın kendisini dövdüğünü ve eğer ölürse, başındaki bu yaradan dolayı öleceğini, dolayısıyla katilinin Haddâş olacağını, hacc için Mekke'ye gittiklerinde bunu Mekke'lilere söylemeleri gerektiğini bazı kimselere söylüyordu. Gerçekten de Amir yolda öldü; Haddâş Mekke'ye döndüğünde, Amir'in normal olarak eceliyle öldüğünü söyledi. Mekke'liler de bunu kabul ettiler, durumdan şüphelenen olmadı. Ancak Hacc mevsimi gelince Amir'den söz almış olan bir kişi, Hâşimoğullarının meclisine gittiğinde Amir'in vefat etmiş olduğunu öğrendi ve neticede ölüm sebebini de açıkladı. Haddâş'ın olanlardan haberi yoktu. Hattâ O, bu haberin duyulduğu esnada Kâbe'yi tavaf ediyordu. Haşimoğullarından birkaç adam hemen kalkıp, kendisini yakaladılar ve dövmeye başladılar. Haddâş şaşkınlık içinde "Ne oluyor!" diyerek durumu öğrenmeye çalışırken, dövenler "Sen bizim arkadaşımızı öldürdün" diyorlardı. O ise "Allah'a yemin olsun ki, O'nu ben öldürmedim" diyerek yaptığını inkâr etti. Bunun üzerine adamlar Haddâş'ı dövmekten vazgeçtiler. Buhârî ve Âlûsî'nin nakillerine göre Ebû Talib olaya müdahale eder ve Haddâş'ı şu üç şeyden birini seçme hususunda muhayyer bırakır:

Ya kendi adamlarını hatâen ve kasıtsız olarak öldürdüğü için diyet olarak 100 deve ödemesini, ya kavminden elli kişinin Amir'i, Haddâş'ın öldürmediğine dair yemin etmesini veya da eğer kavmi yemin etmekten çekinirse kendisini öldüreceklerini.

Haddâş durumu kavmine anlattı ve kavmi "çobanı senin öldürmediğine dair yemin ederiz" dediler.

İbn Habîb'in nakiline göre ise Haddâş ile Haşimiler arasında hüküm vermesi için, o zaman Kureyş'in en yaşlısı olan el-Velîd b. el-Mugîre'ye gittiler. O da Haddâş'ın kendi kavminden elli kişiye yemin ettirmesi gerektiğini ifâde ederek, eğer elli kişi yemin ederse, Amir'in kanundan berî olacağıyla hükmetti. Haşimoğulları da bu hükme razı oldular. Haddâş kendi kavminden elli kişiyi Kâbe'nin yanına yemin ettirmek üzere getirir. Ancak bunlardan iki kişi yemine katılmak istemezler. Bunlardan birincisi, Huveytîb b. Abdüluzâ b. Ebû Kays isimli bir gençtir. Bu gencin annesi Haşimoğullarından idi. Annesi oğlunun elinden tutup, kendisi Ebû Tâlib'e götürmüş ve oğlunun bu büyük yeminden muaf tutulmasını istemişti. Ebû Tâlib de bunu kabul etmişti. İkinci kişi ise yemine mukabil deve vermeyi tercih eden bir kişiydi. Bu kişi adam başına iki devenin düştüğünü, iki deve vererek bu yeminden muaf tutulmasını istedi. Ebû Talib bu adamın isteğini de kabul etti. Daha sonra kırk sekiz kişi Kâbe'nin yanında "Haddâş'ın, Amir'in katili olmadığına" dair yemin ettiler. İbn Abbâs bundan sonrası için şu notu düşüyor: "Nefsim yed-i kudretinden olan Allah'a yemin olsun ki, bir yıl geçmeden, bunların hiçbirisinde hareket eden bir göz kalmadı (hepsi öldü)."¹⁰⁸

Gerek hadîs ve gerekse târih kitaplarında ilk kasâme hadisesi olarak mezkûr olaydan bahsedilmekle beraber, Yahûdîlik'te de kasâmeye benzer bir uygulamanın mevcut olduğu görülür.¹⁰⁹

Cahiliye Araçlarının "kasâme"yi bilmeleri ve Tevrât'ta da benzeri hükümlerin yer alması, kasâmenin Hz. İbrâhîm'e kadar uzandığı düşüncesini hatıra getirmektedir.

İslâm'da kasâme iki maksatla kabul edilmiştir: Birincisi kâtil zanlısı üzerinden öldürme ithamını kaldırmak, ikincisi ise maktûlün kanının heder olması. Kasâmeye katılanlar "Allah'a yemin ederim ki, onu ben öldürmedim, onun kimin tarafından öldürüldüğünü de bilmiyorum" diye yemin ederler ve yeminden sonra maktûlün diyetini öderler.¹¹⁰

Hanefi hukuk ekolü dışında kalan cumhûra göre ise bu yemini, maktûlün velileri, cânî aleyhine öldürme ithamını ispatlamak üzere yaparlar. Onlardan her birisi ise şu şekilde yemin eder: "Kendisinden başka ilâh olmayan Allah adına yemin ederim ki, filân kişi onu vurdu ve öldürdü. Veya onu filân öldürdü."

¹⁰⁶ Zeydan (1969). *el-Medhal*, s. 37, Ali Bardakoğlu (1994). "Diyet", D.İ.A. İstanbul, IX, 477; ayrıca bkz. Atar (1999)., *İslam Adliye Teşkilatı*, s. 211-212.

¹⁰⁷ İlk kasame olayı için bkz. Buhari, *Menâkibu'l-Ensâr*, 27; El-Âlûsî (ty). "Buluğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâl'l-Arab", Beyrut: Daru'l-Kutubî'l-İlmiyye, c. II, ss. 292-293.; Muhammed ibn Habîb el-Muhabber isimli eserinde kasame olayında geçen kişileri isimleri ile zikretmektedir. Bkz. Muhabbed İbn Habîb (1942). *Kitabu'l-Muhabber*, Haydarabad: Cemiyetu Daireti'l-Mearifi'l-'Usmaniyye, ss. 335-337.

¹⁰⁸ Nesâî, *Kasâme*, 1; Kasame hadisesi için bkz. İbn Habîb (1942). *el-Muhabber*, 335-337.

¹⁰⁹ Tevrât, *Tesniye*, 21/1-9.

¹¹⁰ Zühaylî(1997). *el-Fıkhü'l-İslâmî*, VI, 393.

Şayet maktûlün mirasçıları arasından yemin etmek istemeyen olursa, geri kalanları bütün yeminleri yaparlar ve diyetteki payını alırlar.¹¹¹

Kasâme İslâm Hukuku'na göre nefyedici bir delil midir, yoksa isbat edici bir delil midir?

Hanefilere göre kasâme, davalılar hakkındaki ithamı nefyedici (ortadan kaldıracı) bir delildir, cumhûra göre ise, diğer ispât araçları yeterince bulunmaması halinde, maktûlün aleyhine öldürme ithamını ispat etmek için davacılar için bir delildir.¹¹²

5- Kur'a:

İslâm öncesi Cahiliye devrinde en önemli ispat yollarından birisi de kur'a usûlü idi. Kur'a usûlünün en çok kullanıldığı durum, davanın, fal okları çekmek suretiyle çözüme kavuşturulmak istendiği haldir. Denilebilir ki, fal okları tamamen kur'aya dayanmaktadır. Bu fallar Kabe'de Hübel putunun yanında çekilirdi. Evlenmeğe karar vermek, bir kuyu açmak, bir çocuğu sünnet ettirmek, bir ölüyü defnetmek, nesebinde şüphe edilen bir kimsenin nesebini tescil etmek, herhangi bir anlaşmazlığı halletmek, kısacası günlük hayatta karşılaşılan her türlü güçlüğe ilâhi bir cevap alabilmek için mutlaka Hübel adına çekilen fal oklarına baş vurmak gerekiyordu.¹¹³

Cahiliye devrinde bazen diyet konularını da fal okları çekmek suretiyle çözüme kavuştururlardı. Ölünün diyetini kimin vereceği konusunda ihtilâf ettikleri zaman fal okları çekerlerdi. Oklardan biri üzerinde "el-'akl (diyet)" kelimesi yazılıyordu. Hübel putunun yanında bulunan bu okları çekerek, "el-'akl" yazılı ok kime çıkarsa diyeti o öderdi.¹¹⁴

Yine o dönemde Hakemlerin kâhinlerden olması halinde, bunların anlaşmazlıkları çözmek için kullandıkları metot, genellikle kur'a usûlü idi. Cahiliye devrinde Araplar, kâhinlerin her şeye kâdir olduklarına inandıklarından, her işte onlara başvururlardı.¹¹⁵

İki davacı bir kâhini hakem kabul edip başvursalar, kâhin, kur'a okları çekmek suretiyle onların müşküllerini hallederdi.¹¹⁶

İslâm fal oklarının Şeytan işi pis şeyler olduğunu tasrih etmiştir.¹¹⁷ İslâm'a göre bir davâ başka türlü kur'a usûlüyle de olsa, kur'a ile ne ispat edilebilir ve ne de nefyedilebilir. Fakat aynı hakka müştereken sahip olanların bu hakkı hangi sıraya göre kullanacaklarını tespit etmek - meselâ birden fazla hanımı bulunan bir kişinin yolculuk halinde hangi hanımını beraberinde götürüleceğini tesbit etmek gibi- veya müşterek bir hakkın eşit paylara bölünüp, bu payların hangisine verileceğini tayin etmek- miras olarak bırakılan malın taksiminde olduğu gibi- için kur'a usûlü kullanılabilir. Ancak bu bir ispat ve nefy metot değil, taksim ve tayin usûlüdür.

6- Ehl-i Vukûf (Bilirkişi):

Cahiliye devrinde "kâif" denen ehl-i vukuf vardı. Özellikle cezâ davalarında, kâiflerin suçluyu bulmak için çeşitli metotları bulunuyordu. Bazen bunlara doğru söyleyeceklerine dair yemin ettirilir ve sözleri doğrultusunda hüküm verilirdi.¹¹⁸

İslamda şüphe ve zanna dayalı, kesin olmayan bilgilerle sonuca varılmaması gerektiği üzerinde hassasiyetle durulur.¹¹⁹ Bu yüzden de İslâm Muhakeme Hukukunda da ehl-i vukufun rey' ve mütalâaları hüküm için önemli bir mesnet kabul edilmiştir. Ancak ehl-i vukûfun sözü san'at ve meslekle ilgili konularda geçerlidir. Meselâ tıp ve benzeri bir sahada, hata yapan bir şahsın bu hatasının normal tıbbî hatalardan mı sayılacağı yoksa ihmâl mi gireceği ehl-i vukûf raporuna göre tespit edilir.¹²⁰ Bilirkişinin beyanı ilk dönemlerde muhakeme usulünde ispat vasıtaları çok dar tutulduğundan sanki şahit beyanymış gibi değerlendirilmiş ve bu başlık altında incelenmiştir. Fakat daha sonraki dönemlerde, müstakil bir ispat vasıtası olarak ele alınıp incelenmeye başlanmıştır.¹²¹

7- Karîne ve Emâreler:

Aranan şeye delalet eden alâmet diyecebileceğimiz karine günümüz hukuk sisteminde; belli bir olaydan belli olmayan bir olay için sonuç çıkarmak olarak: Emareler ise olayı aydınlatacak her türlü iz ve belirti olarak algılanmaktadır.¹²²

Cahiliye devrinde özellikle cezâ davalarında karîne bir ispat metodu olarak kullanılıyordu. Meselâ Cahiliye devrinde bazı kişiler toprak üzerindeki ayak izlerinden hırsızın kim olduğunu bulabiliyorlardı.¹²³

¹¹¹ Zühaylî (1997). *el-Fikhü'l-İslâmî*, VI, 394.

¹¹² Zühaylî (1997). *el-Fikhü'l-İslâmî*, VI, 394.

¹¹³ Bkz. Kur'an-ı Kerim, Mâide (5) 90; İbn Hişâm, *es-Sire*, I, 164-165; İbn Habîb (1942). *el-Muhabber*, 332; Çağatay, *Cahiliye Çağı*, 140.

¹¹⁴ İbn Hişâm, *es-Sire*, I, 152; Bayındır (1986). *İslâm Muhakeme Hukuku*, 60.

¹¹⁵ Neşet Çağatay (1982), *Cahiliye Çağı*, 144.

¹¹⁶ Neşet Çağatay (1982). *a.g.e.*, 145.

¹¹⁷ Mâide (5), 90.

¹¹⁸ Hamidullah (1980). *İslâm Peygamberi*, II, 916.

¹¹⁹ Hucurat 49-12; İsra 17-36; Necm, 53-23,28; Rûm 30-29.

¹²⁰ Atar (1999). *İslam Adliye Teşkilatı*, 207-298.

¹²¹ Erbay (1999). *İspat Vasıtaları*, s. 230.

¹²² Erbay (1999). *İspat Vasıtaları*, s. 524.

İz arama ve ayak izinden bu izin sahibini tanıma fennine “kıyâfet” denirdi. Kıyâfet, kehânet’in bir kolu idi. Bu, katl, hırsızlık, kaybolma olaylarında işe yarayan bir bilgi kolu idi. Araplar bu fende o kadar ileri gitmişlerdi ki, bazı kâifler (iz arayıcılar) ayak izinden, iz sahibinin genç veya yaşlı olduğunu, kadın veya erkek olduğunu, kız ve dul olduğunu, hattâ gebe veya normal olduğunu anlardı.¹²⁴

İnsanların şeklinden, dış görünüşünden, renginden veya söz ve hareketlerinden onun iyi veya kötü adam olduğunu sezme ilmi olan “ilm-i ferâset” kuşların uçuşundan, konuşundan ahkâm çıkarma bilgisi demek olan “zercu’-t-tâir,” düş yorumu, remil atmak gibi bilgiler de “kıyâfet” biliminin kollarıdır.¹²⁵ Yani yeri geldiği zaman Araplar bazı hukuk davalarını bu metodlarla çözerlerdi. Görüldüğü üzere Cahiliye devri Araplarının davaların çözümü için kullandıkları karînelerin önemli bir kısmı pek de kesin olmayan tahminlere dayanmaktaydı.

İslâm’da, karîne-i kâtia, hüküm mesnetlerinden birisi kabul edilmiştir.¹²⁶ “Karîne-i kâtia, hadd-i yakîne bâliğ olan emâredir.”¹²⁷ Yani tesadüf ve tahmine dayalı emareler, hükme mesnet olacak şekilde delil olarak kullanılamazlar.

Hiz. Peygamber (sav)in karîne ve emârelere dayanarak hüküm verdiğini görüyoruz. Ebû Cehl ile Kâ’b b. Eşref müşrik olmaları sebebiyle müslümanlar tarafından öldürülmüşlerdi. Onların kimin tarafından öldürüldüğü ihtilâf konusu olunca, Hiz. Peygamber (sav), onları öldürdüğünü iddia eden şahısların kılıçları üzerindeki kan izlerinden, öldüren şahsı tespit etti. Çünkü kılıç üzerindeki kanlar öldürmeye bir emâreydi.¹²⁸ Hiz. Ömer de, ağzı içki kokar bir halde yakalanan şahsa, içki cezasını uygulamıştır. Çünkü ağzın içki kokması içki içmenin vuku bulduğunu gösteren bir emâredir.¹²⁹

İslâm’dan önce hakemlik yapan Âmir b. Zarîb’in emâreleri hükümlerine esas edindiği nakledilmektedir.¹³⁰ Yine kaynaklarda Hiz. Süleyman’ın, iki kadının bir çocuğu, her birinin kendi çocuğu olduğunu iddia etmesi üzerine emâre yoluyla çocuğun hangi kadına ait olduğunu çıkarıp tespit etmiş olduğunu görüyoruz.¹³¹

İslâm Hukukunda, şayet karîne yakîn derecesine ulaşıyorsa -kana bulanmış bir yerde öldürülmüş bir kimsenin yakınında bulunan bıçaklı birisinin, üzerinde kan bulunan ve dehşetli bir vaziyette görülen kimsenin kâtil olduğuna hükmetmek gibi - böyle bir durumda tek başına bu, hüküm vermek için yeterli nihâi bir delil kabul edilir.

Şayet karîne kesin olmayıp, ağırlıklı bir zan ifade ediyorsa, -örfî karineler yahut da davanın olaylarından ve dava taraflarının tasarruflarından çıkartılan karîneler gibi- bunlar hakimın kanaat getirmesi ve başka bir delilin bulunmaması yahut daha güçlü bir yol ile buna aykırı bir halin sabit olmaması durumunda hasım tarafından birisi lehine tercih edici bir delil sayılır.¹³²

Cumhura göre hadlerde karînelere ile hüküm verilmez. Çünkü hadler şüpheler ile düşürülür. Cumhurdan farklı olarak Mâlikîler koku ile içki içmeyi, hâmile kalmakla zinâyı sâbit kabul ederler.¹³³

8- Hurâfe Yolu:

İslam öncesi müşrik Araplar, kâhinlerin her şeyi bildiklerine ve bu bilgileri onlara ruhların öğrettiğine inandıklarından, Cahiliye çağı Araplarından Allah’a tapanlar, kâhinlerin gayba ait bilgileri meleklerden öğrenerek açıkladıklarına, puta tapıcılar ve puthane bakıcılarına tabiat sırlarını açıklayıp öğrettiklerine inanıyorlardı. Araplara göre putların içinde cinler bulunur, bu cinler kâhinlerle konuşur ve kâhinlere gökte neler olup biterse haber verirlerdi. Cahiliye Arapları putların içinde buldukları kabul ettikleri bu cine “hatîf” derlerdi.¹³⁴

Müşkül bir iş hakkında kâhinin fikri sorulsa, remil atarak veya bir ipe düğüm çalıp üzerine üfürerek mütalâa beyan ederdi. Kimin yaptığı belirsiz bir hırsızlık için kâhine başvurulduğunda bir düğümüne üfleme veya buna benzer şeyler yapmak suretiyle hırsızın kim olduğunu belirlemeğe çalışırlardı.¹³⁵ Kuşların uçuşundan ve konmasından ahkâm çıkarmak yine kâhinlerin işiydi.¹³⁶

¹²³ Hamidullah (1980). *İslâm Peygamberi*, II, 916.

¹²⁴ Neşet Çağatay (1982). *Cahiliye Çağı*, s. 145.

¹²⁵ Neşet Çağatay (1982). *Cahiliye Çağı*, s. 146.

¹²⁶ Mecelle, Md. 1740.

¹²⁷ Mecelle, Md. 1741.

¹²⁸ Atar (1999). *İslam Adliye Teşkilatı*, 213.

¹²⁹ Atar (1999). *a.g.e.*, 213.

¹³⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 129; Atar (1999). *a.g.e.*, 213.

¹³¹ Müslim, *Akdiye*, 10; Nesâî, *Adâbü’l-Kudâd*, 14-16; İbn Kayyim, *Turuku’l-Hükmiyye*, 211-212; Atar (1999). *a.g.e.*, 213.

¹³² Zühaylî (1997). *el-Fıkhu’l-İslâmî*, VI, 645.

¹³³ Zühaylî (1997). *el-Fıkhu’l-İslâmî*, VI, 645.

¹³⁴ Neşet Çağatay (1982). *Cahiliye Çağı*, 144.

¹³⁵ Neşet Çağatay (1982). *Cahiliye Çağı*, 145.

¹³⁶ Neşet Çağatay (1982). *Cahiliye Çağı*, 146.

İslâm'da düğüm yaparak üfleme ve efsûn yapmak yasaklanmıştır.¹³⁷ İslâm'da cinlerin varlığı her ne kadar kabul edilmiş ise de, onlar vasıtasıyla gelecek olan herhangi bir bilginin hukuk davalarını çözecek kadar güçlü olduğu kabul edilmemiştir.

9- Hakemin Şahsi Kanaati:

Cahiliye devrinde Hakemler şahsi reylerine göre de hükmederlerdi.¹³⁸ İbn Hişâm, Arapların meşhur hakemi Âmir b. Zarîb'ten bahsederken, kabileler ihtilâfa düştüklerinde O'nun hakemliğine başvurduklarını ve O'nun verdiği hükme rızâ gösterdiklerini nakleder.¹³⁹ İslâm Hukukunda hâkimin delilsiz, karine ve emarelere dayanmaksızın sadece zannına dayanarak hüküm vermesi caiz değildir. Ancak gerçeği kendisi bilir veya bazı karinelere dayanarak herhangi bir suç işlemiş olmakla itham edilen kişinin bu suç işlediğine dair kanaati hasıl olmuşsa, bu durumda hâkimin bu bilgi ve kanaatiyle hüküm verip veremeyeceği hususu da doktrin olarak tartışılmıştır.¹⁴⁰

Sonuç

İsim benzerliği bakımından meseleye bakıldığında İslâm Hukukunun, Cahiliye Devri Hukukunun bir devamı olduğu sanılabilir. Ancak meseleye kaynak, muhtevâ ve gaye açısından bakıldığında karşımıza birbirinden dağlar kadar farklı iki ayrı hukuk sisteminin çıktığı görülür.

İslâmın doğuşundan sonra Cahiliye dönemi hukuku ile karşılaşan İslâm Hukuku, cahiliye dönemi hukukuna karşı farklı teamüller göstermiştir:

İslâm Hukuku, Cahiliye Devri Hukukunun birçok uygulamalarına son verip, onların meşrûiyetini reddederken, mevcut olmayan yeni kurallar getirmiş, bunun yanında, Cahiliye döneminin bazı Hukuk Müesseselerini ve kurullarını da, düzelterek ve islâh ederek kabul etmiştir.

İslâm hukukunun önceki hukuklar üzerindeki fonksiyonu ilga etmekten çok, ıslah etmeye yöneliktir. Nitekim, muhâkeme usûlü ile ilgili birçok uygulamaların bu türden olduğu anlaşılmaktadır. Mesela İslâm öncesi dönemde; dâvacı iddiâsını şahid (beyyine) ile isbata çalışır, bunu yapamadığı takdirde dâvalıya yemin teklif ederdi. Bu usulü, İslâm da prensip olarak benimsemiş, ancak bu ve benzeri prensiplere yeni hususlar eklemekle veya bu prensipleri daha doğru algılamakla, muhâkeme usûlünü adâletin kısa sürede gerçekleşmesini sağlayacak şekilde geliştirmiştir. "Zalim de olsa, mazlum da olsa kardeşine yardım et." Şeklindeki Cahiliye döneminde mevcut olan prensibi de İslâm, "zalimin zulmüne engel olma hususunda zalime de yardım et" şeklinde, bir nevi ıslah ederek kabul etmiştir.

İslâm öncesi cahiliye devri Araplarında adli işleri hakemler yürütüyor, devlet olmadığı için seçimle veya atama yoluyla işbaşına gelen resmi görevli hakimler bulunmuyordu. Hakem ya bir kabile reisi, veya anlayış ve idrak sahibi biri, veyahut da kahinlerden seçiliyordu. Kadınlar da hakem olarak seçilebiliyordu. Hakemlerin tedvin edilmiş kanunları, yazılı hukuk kuralları veya semavi bir kitapları olmadığı için, tecrübelerine göre hüküm veriyorlardı.

Hakemlerin ancak doğru ve haklıyı beyan etme imkanı vardı. Verilen hükümlerin infazı, tarafların iyi niyeti veya bunlardan birinin üstün gücüne bağlıydı. Öcalma veya faili mağdur tarafa teslim etme şeklinde ilkel ceza yaptırımları mevcuttu.

Bu arada şunu da hatırlatmakta fayda görüyoruz: Cahiliye Devri Hukukundan, İslâm Hukukuna geçiş kolay olmamıştır. Eğer yapılması istenen şey, sadece hukukî düzenlemelerden ibaret olsa idi, doğrusu bu kolay kolay mümkün olmazdı. Zira cahiliye hukukun düzeltilmesi, onu meydana getiren unsurların düzeltilmesine bağlıdır. Bu da bir nevi Arap toplumunun başta inanç ve ahlak olmak üzere, bütün sosyal ve iktisadi sahalarda değişime tabi tutulmasını gerektirmektedir. İşte İslâm bunu başararak değişimi gerçekleştirmiştir.

İslâm Hukuku, Cahiliye Dönemi Hukukunda mevcut olan isimlerle değil, muhtevâ ile meşgul olmuştur. Hz. Peygamber İslâm Devletini kurunca Kur'an ve Hadis memleketin müdevven kanunları olarak ilan edildi, fertlerin kendi haklarını koruması usulü kaldırılarak adalet tevzii ve hükmün yerine getirilmesi işi merkezi otoriteye bırakıldı.

İslâm o zamana kadar dağınık bir şekilde yaşamış olan kabileleri tek bir devlet altında topladı. Bundan sonra ne kabile asabiyetine ve ne de kabile asabiyetinin gereklerine ihtiyaç kalmadı. Devlet şehirde olan kabileleri koruduğu gibi, çölün en uç tarafında olan kabileleri de koruyordu. Ayrıca İslâm "kabile asabiyeti" yerine "İslâm kardeşliğini" mefhumunu vazetti. Kardeşlik aynı zamanda eşitliğin simgesiydi. İslâm putlar namına oluşturulan bütün inanç ve hukuk kurallarını reddetmiş, kâhinlere de sert çıkmıştır.

Çalışmamız sonucunda çıkarabileceğimiz şu neticeyi de paylaşmakta fayda mülâhaza etmekteyiz: İslâm Hukukunun, İslâm öncesi Cahiliye Devri Hukuku üzerindeki tasarrufları, aynı zamanda diğer hukuk

¹³⁷ Felâk 113, 4.

¹³⁸ C. Ali (1970). *el-Mufasssal*, VII, 505; Atar, a.g.e., 38.

¹³⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 129; Atar, a.g.e., 36.

¹⁴⁰ Bkz. Atar (1999). *İslâm Adliye Teşkilatı*, 205 - 207.; bkz. Erbay (1999). *İspat Vasıtaları*, ss. 234-239.

sistemlerine olan bakışını da ortaya koymaktadır. Buna göre İslâm Hukukunun, bütün hukuk sistemlerinden faydalanabileceğini, kendi özüne uygun olan kuralları aynen alabileceğini ve bazı kuralları ise değiştirerek alabileceğini ifade edebiliriz. Yine şunu diyebiliriz ki: Bazen şekil de önemli olabilir ancak asıl önemli olan isimler ve resimler değil muhteva ve gayeye uygunluktur.

KAYNAKÇA

- ALİ, Cevad (1970). *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut: Daru'l-İlm lil Melâyîn, V, 635.
- AKŞİT, Mustafa Cevat (1976). *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esaslar*, İstanbul, s. 136.
- AKYÜZ, Vecdi (1995). *İslam Hukuku'nda Yüksek Yargı ve Denetim (Divan-ı Mezalim)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, ss. 33-34,
- ATAR, Fahrettin (1999). *İslâm Adliye Teşkilât (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, İstanbul, s. 36
- ATAR, Fahrettin (2006). "Mürâfaa", Md, DİA., İstanbul, XXXII, 38.
- ATEŞ, Ali Osman (1994). *Asr-ı Saadet'te Dinler ve Gelenekler (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm)*, İstanbul, c. II, 263.
- BARDAKOĞLU, Ali (1994). "Diyet", D. İ.A. IX, İstanbul, s. 477.
- BAYINDIR, Abdülaziz (1986). *İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul, s. 61-62.
- BERKİ, Ali Himmet (1982). *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye)*, İstanbul: Hikmet Yayınları, s. 333.
- BEROJE, Sahip (2007). *Ceza Muhakemesi Hukuku Açısından İslam İspat Hukuku*, Ankara, ss. 105-107.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (1992). *es-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ÇAĞATAY, Neşet (1982). *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 121
- CERRAHOĞLU, İsmail (1976). *Tefsir Usûlü*, Ankara, s. 168-169.
- DAĞCI, Şamil (1999). *İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Ankara: DİB. Yayınları, s. 170.
- EBU DAVÛD, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (1992). *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- EL-ÂLÛSÎ, Mamûd Şükrî (ty)., *Buluğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahoâli'l-Arab*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, II, ss. 292-293.
- EN-NESÂÎ, Ebû Abdırrahman Ahmed b. Ali b. Şuayp (1992). *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ERBAY, Celal (1999). *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda İspat Vasıtaları*, İstanbul, ss. 41-43.
- ET-TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. Sevr (1992). *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yay.
- HAMİDULLAH, Muhammed (1980). *İslâm Peygamberi* (Çev. Salih Tuğ), İstanbul: İrfan yayınevi, c. II, s. 894 ve c. I, ss. 56-59.
- İBN HABİB, Muhammed el-Bagdâdî (1942). *Kitâbu'l-Muhabber*, Haydarâbâd: Dairetu'l-Mearifi'l-'Osmaniyye, s. 167.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî (v. 218/833), (ty). *Sîretü'n-Nebî* (Tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire. c. I, s. 152.
- İBN İSHÂK, Muhammed (1401 h. /1981 m.). *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (h. 85-151), Tahk.: M.Hamidullah, Konya, s. 86-87.
- İBN KAYYIM, Muhammed b. Kayyim el-Cevziyye (1317 h.). *et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Mısır: Matbaatu'l-Adab, s. 94.
- İBN MANZUR, Ebu'l-Fadl (1999). *Lisanu'l-Arab*, c. VI, Beyrut, s. 279.
- KÖKSAL, Mustafa Asım (ty). *İslâm Tarihi (Hz. Muhammed ve İslâmîyet) Mekke Devri*, İstanbul: Şamil Yayınevi, ty, s. 92.
- MUTÇALLI, Serdar (1995). *Dağarcık (Mu'cemu'l Arabiyyi'l Hadiys)*, Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul, s. 392.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *es-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- ÖZTÜRK, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, 1572. Md.,s. 373.
- SEYDİŞEHRÎ, Mahmud Es'ad (ty). *İslâm Tarihi (Târih-i Dîn-i İslâm)*, İstanbul: Marifet Yayınları, s. 120.
- SCHACHT, Joseph. (1964), *An Intoduction To Islamic Law*, London: Oxford University Press, ss. 8-9.
- SCHACHT, J. (1986). *İslâm Hukukuna Giriş*, Çev: Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener, Ankara: AÜİF. Yayınları, s. 16-19.
- ZEYDAN, Abdülkerim (1969). *el-Medhal li Diraseti's-Şer'ati'l-İslâmiyye*, yy. Mektebetu'l-Kuds-Müessesetu'r-Risâle (Bağdad Üniversitesi'nin Katkılarıyla), s. 21.
- ZÜHAYLÎ, Vehbe (1997). *el-Fikhü'l-İslâmî ve Edilletüh*, Dimeşk: Daru'l-Fikr, c. VII, ss. 5758-5761.